

Віктор Гром, Валерій Цибульський

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Тема Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького понад три століття викликає закономірний інтерес у зарубіжних дослідників, а в українській історіографії є однією з центральних. Цій темі присвячено ряд видань іноземними мовами, розпочинаючи із свідчень сучасників і очевидців і закінчуючи ґрунтовними науковими монографіями і докторськими дисертаціями. На жаль, не всі зарубіжні публікації, а тим більше рукописні матеріали, доступні для українських дослідників. У цьому відношенні надзвичайно плідотворну роботу проводять такі відомі знавці джерел та історіографії зазначеного періоду, як Л. Винар, Я. Дашкевич, С. Величенко, Я. Ісаєвич, М. Ковальський, Я. Кравець, Ю. Мицик, Д. Наливайко, С. Плохій, В. Сергійчук, Ф. Сисин, В. Смолій, В. Степанков, В. Щербак та інші дослідники. Наукові групи по вивченню зарубіжної історіографії українського козацтва і Визвольної війни 1648—1657 рр. створені також у Запоріжжі та Рівному.

Предметом запропонованого огляду є в основному зарубіжні публікації української діаспори післявоєнного періоду. Лише нині, в умовах національно-державного відродження, вони надходять до українського читача з різних спецховищ та з-за кордону. В результаті з'являються розвідки з цього питання¹. У зв'язку з відзначенням 400-річного ювілею Б. Хмельницького необхідність в історіографічних працях зростає.

Сьогодні вже ніхто не дискутує з приводу значення вкладу української діаспори (або західноєвропейських та американських учених українського походження) в дослідження комплексу питань, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу в середні віки. Можливість використання бібліотек та архівосховищ багатьох країн, відсутність диктату політичної та ідеологічної цензури, знайомство з досвідом роботи різних наукових шкіл і напрямів — усе це позитивно позначилося на працях, виданих на Заході в післявоєнний період, особливо у 80—90-і роки (тут не йдеться

про публікації політико-пропагандистського призначення, вражені вірусами ідеологічного протистояння).

Ці попередні зауваження потрібні не для ідеалізації наукового доробку вчених Західного світу, а, навпаки, для об'єктивного і зваженого підходу до його оцінки, так само, як і до того позитивного, що було зроблено в межах України².

Історіографічний огляд літератури, що висвітлює соціально-економічні, політичні й культурні процеси напередодні «зриву козацької нації» в 1648 році, виявляє цілий ряд дискусійних моментів. Вони стосуються, насамперед, особливостей і умов розвитку українського суспільства у складі Речі Посполитої, його соціальної структури, рівня національної самосвідомості, формування ідеї державотворення тощо. Отже, коротко спинимося на цих питаннях.

Розпочати доцільно з аналізу соціально-економічного становища українських земель, що склалося після Люблінської унії. Поширеними є твердження про те, що період між 1569 і 1648 рр. — доба «найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу»³. Таку оцінку поділяють навіть деякі польські дослідники, які натиск шляхти порівнюють з «божевільним завзяттям плантаторів», що неминуче повинно було призвести до пролиття моря крові. Цей підхід утвердився в основному в радянській історіографії.

Навпаки, українські вчені в еміграції, виступаючи з позицій державницької школи, вказують на прискорений розвиток господарства і торгівлі в Україні саме напередодні Хмельниччини. Вони помічають прогресивні соціально-економічні явища і процеси в залюдненні величезних латифундій, появі нових міст і містечок, сіл і хуторів, виробництві сільськогосподарських продуктів, розвитку різних ремесел і промислів, торгівлі. В свою чергу, «дух промислового підприємства» і зародження нових виробничих відносин вимагали революційних змін у суспільстві.

Таким чином, українська зарубіжна історіографія, на відміну від радянської, робить акцент не на посиленні експлуатації сільських і міських трудівників, а на розвитку нових соціально-економічних явищ і процесів, що неминуче повинні були спричинити революційні переміни в суспільстві. Звідси також випливає характеристика Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького як національної буржуазної революції.

Найактивнішим прихильником вивчення нових соціально-економічних і політичних процесів напередодні революції 1648 р. виступив в еміграції О.П.Оглоблин. Його стаття «Золотий спокій», що вийшла до 300-річного ювілею Хмельниччини

фактично заперечувала господарське виснаження і зубожіння Наддніпрянської України в першій половині XVII ст. У більш повному вигляді концепція прискореного розвитку нових виробничих і соціально-політичних процесів на українських землях викладена автором у монографії «Думки про Хмельниччину» (Нью-Йорк, 1957). В цих та інших працях О.Оглоблин виступає як вдумливий дослідник динаміки економічних явищ і духовного життя в Україні перед козацьким повстанням. Як зауважує Ю.Бойко, навіть М.Грушевський у своїй «Історії України-Руси» не спромігся помітити бурхливості економічного розвитку останніх років перед Хмельниччиною⁴.

Для підтвердження прискореного розвитку українських земель зарубіжні дослідники використовують різноманітні джерела, зокрема, з Ватиканських архівів. З цих матеріалів, виданих в Римі після другої світової війни, як стверджує П.Феденко⁵, Україна постає в буйному розвитку її господарських і демографічних сил. Багата країна над Дніпром була «свіжо колонізована» і там суспільство, за свідченням Самовидця, жило «обжито».

У цьому зв'язку вкажемо на актуальність зарубіжних студій економічної історії козацької України. Вони фактично продовжували перервану історіографічну традицію, за якою придніпровський регіон вважався частиною західноєвропейського ринку. Між тим, і нині актуальною є необхідність перегляду цілого ряду економічних (а, отже, і політичних) питань, від об'єктивного вивчення яких залежить розуміння тогочасної ситуації. На деяких з них спинився С.Величенко у спеціальній статті, присвяченій балтійській торгівлі і Україні в 1600—1648 рр.⁶ Автор, зокрема, намагається з'ясувати, чи відіграла балтійська торгівля негативну роль в історії української економіки, і чи були зв'язки України з Росією важливішими, ніж з Європою?

Однак, приділяючи велику увагу зародженню нових елементів буржуазного способу виробництва, вчені не наводять достатньо переконливої аргументації на користь того, що Хмельниччина була «не просто виявом відчаю експлуатованих мас, чи сліпим бунтом, але економічною необхідністю». Тому вважаємо, що немає потреби штучно завищувати рівень буржуазності українського суспільства на середину XVII століття.

На нашу думку, найближче до істини стоять ті дослідники, які намагаються акумулювати в своїх працях усі досягнення як зарубіжної, так і вітчизняної історіографії. Це простежується в багатьох публікаціях, де соціально-економічні зрушення в Україні у XVI—XVII ст. характеризуються як однібічні й

диспропорційні. Так, І. Рудницький змальовує тогочасну Україну, як місце дії двох могутніх соціальних факторів: обезземелення селян, що шукали землі і волі, і утворення величезних латифундій. Процеси поляризації посилювала полонізація переважної більшості української еліти, що робило ситуацію ще напруженішою⁷. Н. Полонська-Василенко спеціально наголошує, що разом з прискореним розвитком зернового господарства відбувалося погіршення умов життя селянства, яке з національного погляду являло найбільш суцільну українську верству. В його історичній долі найяскравіше проявилася експлуататорська і колоніальна сутність існуючої системи. Панщина з 13—14 днів на рік досягла кількох днів на тиждень. Важким тягарем для селян було виконання різноманітних повинностей на користь феодалів, сплата податків до королівської скарбниці, сваволя орендарів, що ними найчастіше виступали євреї. Таким чином, селяни поступово втрачали свої права не тільки на землю і самоуправління, а й на волю.

Дослідники Дж. Басараб, М. Реді вважають загальний жалюгідний соціальний і економічний статус селянства у всій Речі Посполитій одним з найважливіших факторів, що призвели до розгортання кривавого повстання 1648 року. Крім того, землевласники були в основному католиками, в той час як переважна більшість жителів України сповідувала православ'я⁸.

Окремо вчені виділяють питання про засилля орендарів⁹. Разом з тим, можна погодитися з С. Величенком, який вважає що військова небезпека Україні була більш важливою причиною для економічної експлуатації, ніж класові конфлікти. Тому орендар, зважаючи на небезпеку з боку татар і турків, намагався одержати прибутки якнайбільше і якнайшвидше¹⁰. Сюди слід додати слабкість королівської влади та егоцентричні дії магнатів, що призводило до анархії та беззаконня¹¹.

З іншого боку, внаслідок колонізаційних рухів, особливо в останнє десятиріччя перед Хмельниччиною, на слободах, у степу, в Дикому полі з'явилися вільні від кріпацтва поселення. Там «виростало нове покоління українців, що ще не зазнало гніту панщини, кріпацтва, покоління волелюбних і свідомих своєї сили людей. Все це виявилось пізніше, але визрівало під час “золотого спокою”»¹².

Українська історіографія заперечує думку, що проводиться в деяких польських дослідженнях, про перевагу польського елемента в заснуванні слобід на Лівобережній Україні. Насправді, як зазначав ще М. Грушевський, поіменні списки селян з різних місцевостей дають тільки українські імена з рідкими домішками чужоземців.

Про роль іноземців, насамперед, як технічних спеціалістів, найкраще свідчить постать французького інженера Боплана. Так, він звітував, що заклав 50 степових осель, з яких з часом розвинулося приблизно 100 нових селищ¹³. В останні десятиліття перед Хмельниччиною колонізаційні процеси «за межами шляхетського досягнення» набули свого найвищого піднесення. Переселенці, користуючись свободою, вільно обробляли надзвичайно багаті степові чорноземи, але одночасно змушені були захищати свої землі від ворожих зазіхань.

Вище сказане значною мірою стосується також козацтва, цього проміжного між селянством і шляхтою окремого стану, конституційне становище якого у Речі Посполитій не було визначене. Це пояснюється кількома обставинами.

По-перше, козацтво, як новий стан, виникло на Великому кордоні¹⁴. Добре володіння бойовим мистецтвом і поступове зростання військової і політичної могутності козацтва не могло не викликати протидії з боку шляхти і магнатів. Учені вказують на непослідовність (спочатку навіть розгубленість і нерішучість) у ставленні польського уряду до козацтва; з одного боку, Річ Посполита, особливо королівська влада, була зацікавлена у використанні військової сили козаків (були моменти, коли вони залишалися єдиною реальною силою), а, з іншого, шляхта і магнати були налякані розмахом національно-визвольної боротьби в українських провінціях, в ході якої козацтво відіграло провідну роль.

По-друге, саме козацтво було неоднорідним за своїм складом. Розмежування у правному і соціально-економічному становищі між трьома основними його категоріями — реєстровими, нереєстровими і запорожцями — створювало нестабільну ситуацію, а в певні моменти і критичну масу, готову до вибуху. Насамперед, це стосується козацьких низів, тих 40—50 тисяч нереєстрових козаків, майнове становище яких мало чим відрізнялося від селянського¹⁵. Широкі козацькі маси, підтримувані селянством, висували радикальні вимоги. Натомість козацька верхівка шукала компромісів та порозуміння з урядом. Боротьба двох тенденцій серед козацтва — радикальної і поміркованої — знайшла в літературі достатнє висвітлення.

Слід відзначити, що нерозуміння суті козацького питання і небажання його справедливого вирішення стало однією з головних причин Хмельниччини. Диктаторський і репресивний режим, встановлений в Україні «Ординацією» 1638 р., до речі нищив козацькі вольності і результати попередньої півстолітньої боротьби. За свідченням сучасників, період так званого «золотого спокою» був насправді періодом терору з боку польської шляхти

і магнатів. «Маленькі кролев'ята», користуючись своєю безкарністю, відбирали в козаків усе, що тільки їм сподобається — маєтки, поля, сіножаті, пасіки, хутори, а самих козаків «б'ють, убивають і майже є всі підстави до того, що це військо зникне...»¹⁶

У цьому зв'язку суботівська справа Б. Хмельницького, про яку згадується у всіх дослідженнях, була не винятком, а типовим явищем того часу і характеризувала відносини між силою і правом, коли сила знаходилася в руках магнатів. Тому причиною повстання була не лише помста майбутнього гетьмана, як це інколи подається а насамперед прагнення зберегти і узаконити завойовані кров'ю «вольності», що будувалися на традиційному праві, але не були визнані польським сеймом. Козаки вірили, що тільки шляхом повстання можуть ліквідувати існуючу несправедливість. В цілому незадовільне становище реєстрового козацтва робило його «переводим бійцем» у тих соціальних суперечностях¹⁷.

Не розглядаючи суботівську справу, як привід до випадкового повстання чи особистої помсти, С. Величко вважає, що подальші дії Хмельницького були здійснені з розумінням того, що не досить покарати Чаплинського, за яким стояв магнат Конецпольський, а необхідно змінити всю структуру беззаконня Речі Посполитої¹⁸.

Проте особистих мотивів теж не можна відкидати, бо прагнення до особистої свободи, підкреслює І. Рибчин, було одним з найсильніших мотивів виникнення української козащини, як соціальної групи з виразно динамічним характером. Тому й особисті мотиви, зумовлені походженням, освітою і життєвими переживаннями провідників, відігравали важливу роль у генезі повстання і його перебігу¹⁹. Незадоволення дедалі більше охоплювало й інші верстви населення, насамперед селян, ідеалом яких також були «козацькі вольності» («що хлоп, то козак»). Соціально-економічне і правове становище не тільки селянства, але й міщанства, православної шляхти і духовенства характеризувалося непевністю і нестабільністю. Давалися ознаки зростання численних повинностей і податків, що лягали важким тягарем на плечі трудового люду, постійне і свавільне втручання магнатів і старост в господарське і церковне життя, ігнорування ними будь-яких правових і моральних норм тощо. Український народ зазнав тяжких національно-релігійних утисків і переслідувань. Внаслідок такого становища вибух був неминучий і «коли Хмельницький вмірив змагатися за досягнення сатисфакції за кривду, заподіяну йому самому і цілій українській нації, за допомогою зброї і почав організовувати підготовку повстання, він зустрівся з прихильним відгуком не лише серед козацтва Січі і городового козацтва, але й серед міщанства та

всього українського селянства... Всі верстви населення України леліали надію на повне визволення з польського ярма»²⁰.

На увагу дослідників заслуговує зауваження Д. Вернадського, що революції відбуваються не завжди тоді, коли умови життя пригноблених верств найгірші. Характеризуючи українське суспільство напередодні Хмельниччини, дослідник відзначає, що це був перехідний період, коли розпочалися реформи, які нерідко ставали значним випробовуванням для старих порядків в Речі Посполитій²¹.

Визнаючи в переважній більшості економічне і соціально-політичне становище українського народу основною причиною революції 1648 року, дослідники значну увагу приділяють також формуванню її політичних і духовних передумов.

І це не випадково, адже в галузях релігійній, політичній і культурній найповніше проявилось зростання національної свідомості українського народу. Особливістю його культурно-національного відродження була гостра ідеологічна боротьба, що охопила усі сфери суспільно-політичного і громадського життя і супроводжувалася цілою низкою козацьких повстань.

Як уже відзначалося, одним з найважливіших рубежів в історичній долі українського народу, своєрідною «демаркаційною лінією між двома епохами», стала Люблінська унія 1569 р. Вона юридично закріпила перехід українських земель від Литви до Польщі, що мало далекосяжні наслідки. Дослідники мають чимало підстав для негативної оцінки цієї події. Найчастіше відзначається, що Люблінська унія не пододала територіальної роз'єднаності українських земель, спровокувала загострення численних суперечностей; поставила під сумнів саме існування українського народу як окремого етносу. «Рік 1569-й назавжди буде в нас найтрагічнішим роком нашої історії», — відзначив І. Огієнко²².

Не спиняючись докладно на висвітленні цих питань, слід відзначити, що вченими української діаспори зроблено спроби аргументувати інший підхід до наслідків створення Речі Посполитої, ніж це утвердилося в радянській історіографії. Зокрема, зарубіжними дослідниками робиться наголос на об'єднанні більшості українських земель, яке відбулося вперше після розпаду Київської Русі, в одній державі і привело до важливих змін у житті українського народу. Серед них виділяються такі: зміцнення взаємозв'язків між окремими українськими областями; можливість ефективнішого захисту від татарських набігів і від зовнішніх ворогів; широке проникнення європейських і західно-українських культурних впливів далеко на схід; перетворення Києва у всеукраїнський духовний і культурно-національний

центр. За висловом І. Рудницького, подих Ренесансу і Реформації досяг України і стимулював її духовне відродження, закінчивши довгий період стагнації. Однак Україна не була готова безболісно увійти в структуру «держави двох народів». І хоча руська (українська) шляхта одержала рівні права з польською знаттю, все ж унітарний характер королівської влади, наявність «польської половини у державі», призводили до безперервного конфлікту і розладу, посиленого перемогою контрреформації в Польщі і зростанням релігійного фанатизму протягом першої половини XVII століття²³.

Про благородні і стимулюючі впливи Заходу пишуть також інші дослідники. Однак слід зробити застереження щодо визначення ними ролі і значення української феодальної верхівки у національному і політичному житті краю. Справді, українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Речі Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в дусі свободи, що мало свої важливі наслідки, коли повстала Українська держава²⁴. Однак процес денационалізації і втрати національної свідомості серед української знаті був настільки сильним і цілеспрямованим, що становив унікальний випадок епохи пізнього середньовіччя в Європі²⁵.

У контексті загальноєвропейських національно-культурних і церковно-релігійних процесів, взаємовпливів Заходу і Сходу розглядається в зарубіжній історіографії українське духовне життя другої половини XVI — першої половини XVII ст. Предметом поглибленого аналізу численних публікацій стали визначні пам'ятки культури і науково-освітні осередки в Острозі, Львові, Києві, Луцьку та ін., діяльність релігійних громад, православних братств, міжнародні церковно-культурні зв'язки і взаємовпливи, біографії визначних осіб тощо. В результаті ретельного вивчення джерел учені дійшли висновку про формування в Україні нового типу культури, що характеризується поєднанням ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей²⁶. Без сумніву, можна погодитися з твердженням, що український культурно-національний рух у другій половині XVI ст. досяг таких сил і розмірів, яких не знала наша попередня істрія²⁷.

На відміну від радянських публікацій, в зарубіжних виданнях значно більша увага приділяється політичній історії, боротьбі за національну єдність і самоусвідомлення, створенню духовних передумов державного життя. Першорядне значення надається історії української церкви²⁸, що оформляється, як національна, на реформаторській діяльності «двох видатних мужів України, двох Петрів: гетьмана Петра Сагайдачного та митрополита Петра

Могили». Ці маєстатичні постаті, як стверджує Н. Полонська-Василенко, поклали початок і кінець доби підготовки і світанку великої революції Б. Хмельницького.

На думку багатьох дослідників, ця доба розпочалася ще наприкінці XVI ст., і одним із її визначальних моментів була Брестська (Берестейська) церковна унія, що фактично роз'єднала «Русь з Руссю». Ця унія, вважав, наприклад, І. Борщак, була одним з найкращих доказів вічного потягу України до Заходу²⁹.

З іншого боку, прямий і відвертий наступ католицизму, гостра релігійна боротьба, складність і суперечність церковного життя якнайбільшою мірою сприяли духовному відродженню України-Русі. Нарощування культурно-національних цінностей відбулося справі революційними темпами, бурхливо розвивалися освіта, наука, мистецтво. Церковна полеміка, що розгорнулася між првославними і уніатами, стала могутнім стимулом для самооборони і організації українського громадянства. Різні релігійно-церковні напрями, змагаючись між собою, кували могутню ідейну зброю майбутнього, готуючи прийдешню перемогу української нації³⁰. Тому короткий період між Берестейським собором 1596 р. і повстанням Б. Хмельницького 1648 р. закономірно вважається одним з найважливіших в історії України.

Таким чином, разом із запереченням тези про господарське виснаження і зuboжіння українських земель, зарубіжні дослідники виявляють нові грані духовно-політичного життя: зростання етнічної свідомості і боротьби за національні права; оформлення української церкви, як національної і засудження зрадництва; усвідомлення історичних традицій і вихід на політичну арену козацтва; формування державницьких ідей та ідеологічних передумов Хмельниччини тощо. Це тим важливіше, що радянські історики протягом останніх десятиліть практично не розглядали цих питань. На Заході ж такі дослідники, як С. Величенко, Ф. Сисин, Т. Хеннель-Хинчевська та деякі інші зробили успішні спроби визначення рівня національної свідомості, насамперед української шляхти та козацтва³¹. Поширеним є висновок, що вже в першій половині XVII ст. сформувалась національна свідомість і зароджувалася ідея відродження української держави. Побічно ця ідея розглядалася О. Прицаком і Д. Решетаром³². Проте зарубіжні вчені не дійшли єдиної думки щодо проблеми формування в козацькій Україні ідеї національної держави. Одні з них початки самостійницьких устремлінь українців відносять до кінця XVI ст., коли козаччина почала виявляти ознаки політичної сили. Інші найважливішим моментом вважають розбудження історичних традицій, під впливом

яких поступово зростало розуміння української державності. Характерною в цьому відношенні була «протестація» православних владик 1621 р., яка показала, що в Україні з початку XVII ст. «ясно жила в свідомості освічених людей ідея тяглості й неприривності українського історичного процесу», а союз української інтелігенції з козацтвом був уже доконаним фактом³³.

Найбільше уваги цим питанням приділяв О. Оглоблин. Він стверджує, що ідея відродження української державності і «тяглості українства» від княжих часів до козацтва виникла у першій чверті XVII століття. У формуванні та поширенні ідеології української державності брали активну участь, крім самого козацтва, киево-могилянський гурток і волинський гурток протестанської шляхти. Дослідник аргументує наявність уже напередодні Хмельниччини чотирьох основних державно-політичних концепцій: ягеллонського легітимізму, або автономії у складі Речі Посполитої; Великого князівства Руського, очоленого трансільванським князем Юрієм Ракочі «москвофільської»; окремої держави Війська Запорозького на терені цілої України³⁴. Змагання різних концепцій спричинилося до того, що ідея відродження української державності поширилася в першій половині XVII ст. не тільки в Україні, але й за її межами. Майбутня держава розглядалася, як спадкоємниця старої Русі.

Поряд із значним інтересом до такої досить привабливої схеми виникає значна доля сумніву щодо її реальності. Можна, справді, говорити про помітне піднесення національної свідомості в кінці XVI—першій половині XVII ст., що проявлялося як на нижчому—етнічному, так і на вищому—ідеологічному рівнях. Не викликає заперечень також твердження про наявність значного «державницького матеріалу» напередодні Хмельниччини, що формувався в ході довголітньої боротьби. Проте, що стосується вироблення державно-творчих концепцій, то для цього необхідні були зовсім інші умови, ніж ті, що склалися в Україні. Це добре проілюстрував С. Величко, зіпоставивши українське і англійське суспільство. В Англії майже кожний чоловік був обізнаний з історією, політикою і проблемами організації церкви. В першій половині XVII ст. там друкувалося близько 20000 різних полемічних творів. В Україні між 1590—1648 рр. видруковано не більш як 100 творів. Тому «в порівнянні з тогочасною Англією загальний рівень свідомості суспільства в Україні напередодні Хмельниччини був традиційним і консервативним... Тогочасний українець думав про себе і про умови свого життя в рамках тричастинної теорії суспільства, де людина не була рівноправною і де король залишався єдиним джерелом влади і справедливості»³⁵.

Не відкидаючи численних свідчень про зародження та існування елементів державності у XVI—першій половині XVII ст., вважаємо переконливим твердження В. Степанкова про те, що «внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави. З певним застереженням можна лише говорити про появу серед частини козацтва не зовсім чітко сформованих автономічних планів щодо козацьких областей»³⁶.

До речі, саме таку політику «козацького автономізму» проводив з початку Визвольної війни Б. Хмельницький³⁷.

Можна нагадати також думку І. Крип'якевича, що державні фундаменти із зброєю в руках створили буйні маси, а «тогочасна інтелігенція, що з такою енергією вела боротьбу проти наступу Польщі, не зуміла підготувати основ власної державності: вона занадто була зв'язана з польським устроєм і власними державними категоріями не вмiла думати»³⁸.

Подібне твердив М. Чубатий, який вважав, що початок повстання Хмельницького відбувався під гаслом не національного, а соціального визволення, і козаки боролися за власні привілеї в межах польської Речі Посполитої³⁹.

І все-таки необхідно констатувати значний внесок зарубіжних учених у вивчення політичних та духовних передумов Хмельниччини. Історики-державники в своїх публікаціях відтворили складний і драматичний шлях українського народу до національно-державного самовизначення через зростання соціально-економічного, військово-політичного і культурного потенціалу.

В умовах втрати провідної верстви творцями духовно-політичних цінностей виступили в основному представники міщанства, козацтва, духовенства. На важливу роль цих станів у національно-культурних і державотворчих процесах вказують практично всі дослідники, виділяючи при цьому козацтво, як рушія та ініціатора всенародної боротьби. За періодизацією Л. Винара, в кінці XVI—першій половині XVII ст. козацтво стає категорією політичною, могутньою силою з власною внутрішньою і зовнішньою політикою. Воно відокремлюється і політично кристалізується в рамках державної системи Речі Посполитої і водночас входить в колізію з цією системою. Формується ідеологія і розпочинається боротьба за інтереси українського народу⁴⁰. З козацтвом пов'язане здійснення загальнонаціональних справ оборони церкви і культури, утвердження державницьких ідеалів. На його історичну долю випало в умовах іноземного поневолення стати своєю державою інституцією, як говорили сучасники,

«державою в державі». Зростаючи і перетворюючись в провідну національну верству, козацтво поширює свій вплив на всю українську територію, здобуває симпатії соціальних низів та авторитет у боротьбі за права православної віри⁴¹.

Активну участь у політичному житті козацтво почало брати за гетьмана П.Сагайдачного. Цьому сприяли такі обставини: по-перше, за нього значно зросла могутність і воєнна слава українських козаків у боротьбі проти турків і татар; по-друге, він уперше поєднав інтереси найактивніших груп українського громадянства — козацтва, міщанства й духовенства; по-третє, гетьман, також уперше, поширив свою діяльність на Київ, який знову став політичним осередком нової України. Однак, зростання військового і політичного авторитету козацтва, упевненості його у власних силах не знайшло розуміння з боку польських урядовців. У Польщі хотіли через козацький військовий потенціал робити політику, але не допускали, щоб козаки проводили її самостійно⁴².

До речі, зарубіжні дослідники доклали чимало зусиль для виявлення в іноземних архівах і бібліотеках документальних свідчень про участь українського козацтва у Тридцятилітній війні⁴³. Вдосконалення бойового мистецтва на європейських фронтах і під час повстань проти Речі Посполитої становило важливу передумову для успішної українсько-польської війни. Наприклад, деякі дослідники вважають, що повстання К.Косинського і С.Наливайка фактично передували Визвольній війні⁴⁴. Набутий воєнний досвід допоміг Б.Хмельницькому розробити нові тактичні прийоми і здобути ряд важливих перемог у 1648 р.

Відзначаючи внесок учених західної діаспори у розробку козацької тематики, особливо тих її сюжетів, що стосуються участі козаків у міжнародних справах і в політичному житті європейських держав, необхідно водночас відзначити надмірну ідеалізацію української козащини в багатьох публікаціях. Проти цього виступив П.Феденко, наголошуючи, що козацькі ватаги порядкували в країнах, охоплених Тридцятирічною війною, не краще татарської орди, і це їх гостювання залишилося надовго в пам'яті населення від Балтики до Чорного моря. Дослідник констатує великі людські втрати в цих походах в чужі країни без будь-якої користі для України⁴⁵.

Ще одним прикладом ідеалізації козаків є теза про захист ними пригнобленого люду і православної віри. Ці твердження інколи сприймаються досить спрощено, в буквальному розумінні слова, і поширюються на все козацтво. Між тим, як уже говорилося вище, воно було неоднорідним за своїм соціальним

складом. Це правда, що обидва його крила — радикальне і помірковане — прагнули свободи, але ж козацтво, насамперед, реєстрове; вимагало задоволення, як правило, своїх власних станових інтересів. Цьому активно сприяли і польські урядовці, які робили все для того, щоб роз'єднати і розвести в різні табори реєстровців і народні маси. Цими заходами, пише воєнний історик В. Петрів, запорозьке військо позбавлялося своїх властивостей всенародного захисника та зводилося до стану звичайних кварцянних військ — платних найманців польської держави. Поступово вони «призвичаюються до послуху своїм польським зверхникам, послідовно спольщуються як не мовою та етнографією, то психологічно сугестією* обов'язку перед спільною вітчизною Річчю Посполитою»⁴⁶.

Не були козаки і релігійними фанатиками. У походах за «жупанами» під час Тридцятилітньої війни їм доводилося виступати на боці католиків. Вдома ж під захистом православ'я розумілась, головним чином, необхідність збереження старого, традиційного порядку, на основі якого базувалися також «козацькі вольності», що не були визнані польським сеймом. Тому релігійні питання, на переконання М. Стахіва, Б. Крупницького, Д. Злепка, не були головними в змаганнях з Польщею. «Релігійний момент у Хмельниччині висунуто не так самими глибокими релігійними почуваннями козацтва та його проводу, як більш з політично-тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народних мас»⁴⁷.

З іншого боку, і православні миряни не тільки не знаходили в Речі Посполитій надійної оборони, але й зазнавали постійних переслідувань і приниження. Тому цілком справедливо вони покладало надії на козацтво. Об'єктивно зростання авторитету і впливу українського козацтва як захисника інтересів соціальних низів і православ'я, було цілком закономірним, і пояснення цьому слід шукати не в особливих якостях козаків, а в конкретній історичній ситуації.

У зв'язку з цим варто пригадати зауваження М. Антоновича про те, що козацька верства прагнула влади і зуміла її добитися, а поширенням легенд про панську тиранію морально виправдовувала всі свої вчинки⁴⁸.

Однак у сучасних зарубіжних публікаціях релігійному питанню приділяється надзвичайно велика увага. Переважна більшість науковців релігійну дискримінацію вважає не другорядною, а однією з основних причин Визвольної війни. На думку Дж. Ба-

* Сугестія, від лат. — *suggestio* — навіювання, вплив.

сараба, Брестська унія і триумф католицької контрреформації посилили релігійні і культурні відмінності між католицькою Польщею і православною Україною. На першорядне значення релігійного фактора вказує і Т.Мацьків, який наголошує, що коли в Польщі на передній план виступає соціально-економічна проблема, то в Україні домінує національно-релігійна⁴⁹. Цій проблемі присвятив ряд публікацій і доповідей Ф. Сисин, зокрема на II Міжнародному конгресі українців (Львів, 1933).

Окремої згадки заслуговують праці А. Жуковського та І. Шевченка, що висвітлюють важливі аспекти діяльності київського митрополита П. Могили⁵⁰. З його ім'ям пов'язане офіційне визнання і піднесення православної церкви, і, очевидно, формування духовних передумов Хмельниччини. За окремими відомостями, саме П. Могила незадовго перед своєю смертю благословив Б. Хмельницького на боротьбу за волю українського народу і наклав вічне прокляття — анафему — на тих, то не приєднається до цієї святої справи⁵¹.

Нарешті, хотілося б звернути увагу ще на одне, досить помітне у зарубіжній літературі питання. Йдеться про зв'язок козацького повстання з тогочасними європейськими подіями, зокрема, з кризою, що охопила в XVII столітті більшість держав. Одним з її проявів, поряд з Тридцятилітньою війною і англійською революцією, була і визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі — оплоту феодально-католицької контрреформації на Сході Європи. Як слушно стверджує Б. Крупницький, формальне закінчення Тридцятилітньої війни зовсім не означало припинення гострої ворожнечі між католицьким і протестанським світом. Ось чому для головних представників католицизму в Європі — Ватикану й Австрії, знесилених довгою війною, великого значення набувала вірна католицька донька — Польща, що не брала участі у Тридцятилітній війні і тому була невиснаженою країною, свого роду резервуаром католицької сили в європейських справах⁵².

За словами І. Франка, на Польщу в XVII ст. «обертали очі всі європейські держави», у неї шукали підмоги венеціанці і французи, Московщина укладала з нею «вічний мир», а кримські татари не відважилися обуритися, коли в 1646—1647 рр. та не дала їм звичайних дарунків⁵³.

Про значення Польщі як одного з «китів» контрреформації (поряд з Іспанією і Австрією) і про приналежність її до найсильніших на той час держав Європи пишуть і деякі сучасні українські дослідники. Наприклад, Д. Наливайко, розглядаючи Польщу, як оплот феодально-католицької реакції на Сході

Європи, говорить про Визвольну війну українського народу як про закономірний етап у боротьбі проти цієї реакції і як про одну з найважливіших подій, що ознаменували корінний перелом в історії Європи⁵⁴.

Проте, підкреслюючи надзвичайно вигідне становище Речі Посполитої саме напередодні козацького повстання, дослідники помічають в ній багато небезпечних внутрішніх болячок (повне безправ'я й приниження робочих мас, обмеження міщанства, слабкість королівської влади, анархістські тенденції, беззаконня тощо). Це була різко диференційована станова держава з контрастним політичним розвитком двох областей — Польщі і Литви, західних і східних воєводств. Країну ослаблювали постійно зростаючі суперечності між великими магнатами, що володіли безліччю маєтків, і дрібними панами, між шляхтою і королем.

До речі, Владислав IV, на думку деяких істориків, сам дав привід до повстання. Сподіваючись використати козаків як військовий авангард у війні проти Туреччини, він намагався посилити королівську владу. Що стосується козаків, то ця війна надавала їм можливість позбутися жорстокого реєстрового закону 1638 р., а зустрів з королем мала важливу легітимну функцію⁵⁵.

Разом з тим, як справедливо зазначається в ряді публікацій, ще належить здійснити поглиблений аналіз зв'язку козацького повстання не тільки із становищем Речі Посполитої, але й з європейськими подіями і кризою XVII ст. Зокрема, сучасна дослідниця Л. І. Івоніна вказує, з одного боку, на дипломатичні здібності Б. Хмельницького, який повною мірою скористався міжнародною ситуацією для початку виступу, а, з другого, заперечує поширену в історіографії тезу про посилення Польської держави внаслідок поразки Габсбургів у Тридцятилітній війні. Більше того, з огляду на міжнародне становище, необхідно погодитися з тим, що в Польщі у середині XVII ст. не виявилось союзників, які могли б надати їй реальну допомогу⁵⁶. Революційні події в Англії і антиурядовий рух фронди у Франції та її війна з Іспанією, знесилення Німеччини і ворожнеча з боку Швеції, Туреччини і Криму поставили уряд Речі Посполитої з початком козацького повстання у надзвичайно скрутне становище. І тепер уже не до Польщі звертаються по допомогу європейські монархи, а, навпаки, вона змушена її шукати. Усе це дає підстави зробити висновок про те, що на середину XVII ст. у Польщі, як і в інших країнах Західної Європи, проявилися ознаки кризи і відмирання старої феодальної системи. З початком Національно-визвольної війни українського народу ці процеси значно прискорилися. Річ Посполита вступила в стадію свого

занепаду, в результаті чого наприкінці XVIII ст. зникла з політичної карти світу.

Взагалі 1648 р., як зазначає Д. Злепко, справді був особливою датою. У Західній Європі він позначений закінченням Тридцятилітньої війни, а в Східній Європі — смертю трьох володарів: польського короля Владислава IV Вази (1632—1648); семигородського князя Юрія Ракоція I (1630—1648) і турецького султана Ібрагіма I [1640—1648]. Що стосується Росії, то там у 1648 р. вибухнуло повстання, і її внутрішні проблеми знову вийшли на передній план⁵⁷.

Поглиблене вивчення зв'язків козацького повстання 1648 р., що згодом переросло в Національно-визвольну війну всього українського народу проти польського панування, з європейськими подіями і кризою XVII ст. дасть змогу глибше усвідомити міжнародне значення запорозького козацтва. Можливо, вдасться виявити і нові документи щодо воєнної діяльності Б. Хмельницького і його участі у бойових діях на території Франції⁵⁸.

Таким чином, проведений українськими дослідниками аналіз міжнародного і внутрішнього становища Речі Посполитої напередодні повстання 1648 р. переконливо засвідчує виникнення необхідних передумов і причин для «зриву козацької нації» — соціально-політичних, економічних, національно-релігійних, військових, зовнішньо-політичних та інших.

Встановивши в українських землях, що були значною мірою джерелом сили і могутності усієї Речі Посполитої, напівколоніальний режим, заснований на феодальних порядках і католицькій вірі, польська шляхта сама заклала під державний фундамент порохову бочку, яка могла вибухнути навіть від невеликої іскри.

На цьому фоні однобічно і недалекоглядно виглядає характеристика деякими польськими істориками останнього передвоєнного десятиліття 1638—1648 рр., як періоду «золотої спокою». Насправді, український народ поступово нагромаджував сили для національно-визвольної боротьби. На середину XVII ст. Україна була готова до всенародного вибуху.

Серед основних причин національно-визвольної війни українського народу в зарубіжній історіографії найчастіше називаються такі:

— реакційна політика Речі Посполитої, що призвела до загострення соціально-економічних, політичних, національно-релігійних суперечностей;

— невідповідність існуючих умов життя усіх верств українського народу його уявленням і прагненням до волі і незалежності;

— збереження державницьких і республікансько-демократичних традицій в Запорозькій Січі — «держави в державі»;

— зародження і поширення якісно нових елементів у господарському житті, відмінних від панщини і кріпосницького права;

— значний рівень буржуазності українського суспільства і розвитку товарно-грошових відносин;

— зростання національної свідомості;

— формування серед українських провідних діячів національно-державних ідей;

— особисті й станові мотиви.

Учені з діаспори, не маючи доступу до усього комплексу історичних джерел, основну увагу зосередили на вивченні духовно-політичного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої. Пріоритет тут цілком справедливо віддається козацтву, з яким безпосередньо пов'язується підготовка і початок Визвольної війни українського народу в 1648 р. У сучасних умовах предметом поглиблених наукових студій має стати аналіз усієї сукупності проблем, що стосується виявлення рівня розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносин, особливостей і масштабів національного самоусвідомлення, формування державно-політичної думки тощо. Вивчення усіх цих питань має відбуватися у тісному зв'язку з дослідженням політичних, національно-релігійних і класових структур Речі Посполитої і історією навколишніх держав.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Гром В.М. Про оцінку передумов Хмельниччини як національної революції в українській зарубіжній історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали других Всеукр. істор. читань — Черкаси, 1992. — С. 81—84; Батюк В.С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 50—56.

² Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 3.

³ Франко І. *Ukraina ingredienta* // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 597

⁴ Бойко Ю. Професор доктор О.П.Оглоблин як історик духовно-політичного росту козацької України // Укр. історик. — 1975. — Ч. 1—2. — С. 14.

⁵ Феденко П. Триумф і катастрофа // Укр. Історик. — 1980. — Ч. 1—4. — С. 134.

⁶ Velychenko S. Cossack Ukraine and Baltik Trade 1600—1648: Some Observations on an Unresolved Issue // Ukrainian Economic History. Interpretive Essays. Ed. by S.S. Koropecky, — HURI, 1991. — P. 151—171.

⁷ Rudnytsky I. Linda Gordon. Cossack Rebellions: social Turmoil in the 16-th century Ukraine // Nationalities papers. — Fall 1984. — Vol. XII — № 2. — P. 239—294.

⁸ Basarab J. Perelaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. 2; Rady M. Russia, Poland and the Ukraine 1462—1725. — L., Sydney, Auckland, Toronto, 1990. — P. 72—73.

⁹ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. — Мюнхен, 1948. — С. 15.

¹⁰ Velychenko S. The Origins of the Ukrainian revolution of 1648 // Journal of Ukrainian graduate studies. — 1976. — № 1—2. — P. 19.

¹¹ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 115.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — С. 520.

¹³ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. — 1932. — V. IV. — S. 48.

¹⁴ Див.: Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні // Укр. Іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 20—22; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом XIV—XVIII ст. // ЗНТШ. Нова серія. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 28—44.

¹⁵ Субтельний О. Назв. праця. — С. 104.

¹⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 33, 64.

¹⁷ Zlepko D. Der Grobe Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Die Rzeczpospolita und das Kosakeutum in der ersten Phase des Aufstandes. — Wiesbaden, 1980. — S. 11—16.

¹⁸ Velychenko S. The Origins. — P. 26.

¹⁹ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970. — С. 54—55.

²⁰ Там же. — С. 57.

²¹ Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. — New Haven, 1941. — P. 21.

²² Огієнко І. Українська церква. — Т. 2. — К., 1993. — С. 159.

²³ Rudnytsky I. Polish—Ukrainian relations: the burden of History // Poland and Ukraine: past and present. — Ed., Toronto, 1980. — P. 7—9.

²⁴ Дорошенко Д. Нарис Історії України. — Т. 1. — Мюнхен, 1966. — С. 228.

²⁵ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 26—27, 149; Див. також: Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київ, старовина. — 1993. — № 3. — С. 77—85.

²⁶ Див.: Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987; Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI—поч. XVII ст.). — К., 1990 та ін.

²⁷ *Огієнко І.* Назв. праця. — С. 135.

²⁸ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви в 4 т. — Нью-Йорк, 1955—1966; *Ісаїв П.* Берестейська унія за новими дослідями. — Філадельфія, 1953; *Лужицький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом. — Філадельфія, 1954; *Полонська-Василенко Н.* Історія Української Церкви. — Мюнхен, 1949; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964 та ін.

²⁹ Див.: *Слов'янський Світ і Україна // Україна.* — Париж, 1950. — Ч. 4. — С. 287.

³⁰ *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957. — С. 16.

³¹ *Величенко С.* Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. (Дискусія з канадським істориком). — К., 1989; *Sysyn F.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth century: The Role of National Consciousness and national Conflict in the Khmelnytsky Movement // *Poland and Ukraine: Past and Present.* — Ed., Toronto, 1980; *Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyj Uprising.* // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1980. — № 4; *The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569—1648 // Rethinking Ukrainian History.* — Edmonton, 1981; *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.* — Cambr. Mass., 1985; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomosc narodowa szlachty ukralnskiej i kozaczyzny od schylku XVI do polowie XVII vv. — W., 1985.

³² *Pritsak Om., Reshetar I.* Ukraine and the dialectics of nationbulding // *Slavic Review.* — Vol. XVII. — № 2. — 1963. — P. 5—36.

³³ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. 1. — С. 208.

³⁴ *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. — Нью-Йорк, 1954. — С. 15—16.

³⁵ *Величко С.* Політичні та соціальні ідеї. — С. 9.

³⁶ *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 9. — С. 118.

³⁷ *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 20—22.

³⁸ *Холмський І.* Історія України. — Мюнхен, 1949. — С. 195.

³⁹ Див.: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — Нью-Йорк, 1977. — С. 69.

⁴⁰ *Винар Л.* Генеза і рання діяльність української козащини // *Укр. Історик.* — 1965. — Ч. 3—4. — С. 76.

⁴¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. 1. — С. 228.

⁴² *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 1. — С. 440—441; *Zlerko D.* Op. cit. — S. 11.

⁴³ *Боришак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645) // *Укр. трибуна.* — Варшава, 1922. — 7 січня; *Баран О.* Козаки на Закарпатті в 1619 році // *Укр. Історик.* — 1970. — Ч. 3; *Баран О.* Козаки на імператорській

службі в роках 1635—1636 // Укр.Історик.—1979.—Ч.1—3; *Baran A, Gajecy G. The Cossacks in the Thirty Years War.—Rome, 1969—1983.—Vol.1—2.*

⁴⁴ *Gordon L. Cossack Rebellion: A Social Turmoil in the 16-th Century Ukraine.—№ 4, 1983; Мирошниченко В.В. Тема запорожського козацтва на страницах англоязычної періодики и историографии // Проблемы истории и источниковедения истории запорожского козацтва: Сб.ст.—Запорожье, 1992.—С.30.*

⁴⁵ *Феденко П. Назв.праця.—С.134—135.*

⁴⁶ *Петрів В. Стратегічні операції Б.Хмельницького під час війни 1648—1649 рр. // Військо України.—1993.—Ч.6.—С.45—46.*

⁴⁷ *Стахів М. Вплив Хмельниччини на формацію української нації.—Мюнхен, 1948.—С.87 (відбитка з ЗНТШ.—Т.156).*

⁴⁸ *Антонович М. Історія України.—Прага, 1941.—Т.3.—С.39.*

⁴⁹ *Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 // Укр. Історик.—1970.—Ч.1—3.—С.110; Мацьків Т. Зборівський договір у світлі німецької й англійської преси з 1649 р. // Зборівщина: Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Іст.мемуар. і літ.зб.—Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985.—С.34. (НТШ. Укр.Архів.—Т.38).*

⁵⁰ *Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков.—Париж, 1969; Sevchenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla.—Cambridge, Mass, 1985.*

⁵¹ *Джежула Ю. Православна церва в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Вип.2.—К., 1993.—С.40.*

⁵² *Крупишцький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб.ст. (на правах рукопису).—Мюнхен, 1959.—С.30.*

⁵³ *Фрэнко І.Я. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ.—Т.23—24.—С.7.*

⁵⁴ *Наливайко Д. Козацька християнська республіка.—К., 1992.—С.188—189.*

⁵⁵ *Basarab J. Op. cit.—P.150; Sysyn F. Between Poland and the Ukraine.—P.142; Velychenko S. Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania during the Polish Election of 1648 // Journal of Ukrainian Studies.—1983.—Vol. VIII.—№ 2.—P.4—5.*

⁵⁶ *Ивонина Л.И. Восстание запорожских казаков под руководством Б.Хмельницкого и европейский кризис XVII в. // Межд.отнош. и гос.структуры в Центр., Вост. и Юго-Вост.Европе в XVII вв.: Материалы науч.конф.—Запорожье, 1993.—С.29—33.*

⁵⁷ *Zlepko D. Op. cit.—P.9.*

⁵⁸ *Вергун І. Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під Дюнкерком у 1645—1646 роках // Визв.шлях.—Кн.6.—Лондон, 1977.—С.742—745.*